

Z dějin českého pravopisu: Jan Václav Pól*

Dějiny českého pravopisu jsou dobře prozkoumány: Rozlišování pěti vývojových fází (pravopisu primitivního, spřežkového, diakritického nebo Husova pravopisu, bratrského a novodobého), které navrhl ještě Gebauer (1894, 11n.)¹ a které se potom změnilo jenom v detailech², už dávno vešlo do učebnic. Údaje o vývoji pravopisu můžeme najít ve všech historických mluvnicích (sr. Trávníček 1935, 36; Komárek 1958, 75n., 159n.; Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986, 127n.), máme k dispozici dvě monografie o důležitých dílčích otázkách (Schröpferovu knihu z roku 1968 o Husově reformě a Porákovo dílo o humanistické češtině, jejíž velká část je věnována právě pravopisu) a několik článků, ve kterých se dává celkový přehled o vývoji pravopisu: Křístek (1978, 1979) se soustřeďuje spíše na starší fáze, Sedláček (1993) věnuje více pozornosti vývoji 19. a 20. století.

Také teoretické úvahy o pravopisu mají v českých zemích dlouhou tradici. Už v starších časích jsou samozřejmě součástí všech ortografických traktátů a těch kapitol mluvnic, které se zabývají pravopisem (sr. několik citátů ze starší literatury u Sedláčka 1993, 57n.). Moderní teorii ortografie založil Josef Vachek svými průkopnickými pracemi od třicátých let (1933, 1939, 1942, 1964). Následují na to důležité práce Petra Sgalla a jiných (sr. Sgall, Novák 1965, Sgall 1986, 1994, Starý 1992 atd.). I když tyto práce jsou většinou těsně spojeny s horkými debatami, které se vedly o českém pravopisu od začátku šedesátých let, přinesly také hodně zajímavých poznatků o přírodě pravopisu vůbec, např. tím, že soustavně rozlišují hledisko čtenáře a písíciho, dále zavedením důležitého termínu “přechodu” (od fonému ke grafému nebo opačně) a formulací různých principů českého pravopisu.

Zvláště důležitou se mi zdá Kučerova studie z roku 1998, ve které se aplikují moderní metody analýzy pravopisu na všechna stadia historického vývoje. Kučera navrhuje devět kvantitativních charakteristik (účinnost pravopisu, asymetrie z hlediska čtenáře a písíciho, jednoznačnost z hlediska čtenáře a písíciho, standardizaci z hlediska čtenáře a písíciho a nakonec nepravidelnost z hlediska čtenáře a písíciho) a ukazuje na základě těchto charakteristik, jak do konce 15. století čtení českých textů bylo složitější než psaní, jaké následky měla standardizace atd. Přesná metodika Kučerovy studie bude také užívána v tomto článku.

Mohlo by se zdát, že víme o dějinách českého pravopisu fakticky všechno, co si naši pozornost zasluhuje – ale není tomu tak. Velký problém je podle mého názoru, že se většina dosavadních prací zabývá jen jednou půlkou starších textů, protože se celkem soustřeďuje na tiskářský úzus. Na opozici rukopisného a tiskářského úzu sice už upozornilo několik autorů (viz např. Porák 1983, 104, 158, Stich 1997, nejnověji Čejka 1999), ale otázka o tom, jaká to byla opozice, zůstává otevřenou. Poněvadž jsem psal o této problematice nedávno jinde (sr. Berger 1999), omezím se tu na potvrzení svého názoru, že šlo – také ve vědomí tehdejších gramatiků (viz dále) – o dva rozlišné systémy neboli dva typy ortografických konveční, které můžeme

* Chci na tomto místě děkovat několika lidem, bez jejichž pomoci by tento článek nikdy nebyl ukončen. Jsou to Michael Betsch, Radek Lunga, Václav Petrbok a Martin Valášek, kteří mi pomohli při obstarání nutných materiálů, Mirek Čejka a Stefan Newerkla, kteří mi zpřístupnili své články z Vintrova sborníku, a Bernhard Brehmer, který přepsal na počítači celé první vydání Pólovy mluvnice a úryvky jiných textů a tím mi umožnil také statistické analýzy textu. Stefanu Newerklovi také děkuji za cenné připomínky k první verzi tohoto článku.

¹ Pravděpodobně o tom už psal ve své práci z roku 1871, která mi však nebyla přístupná.

² Od Havránka (1936, 22n.) se rozlišují dva systémy spřežkového pravopisu, z nichž první je zastoupen jenom v malé skupině rukopisů nejstarších veršovaných legend (sr. Cejnar 1964).

jmenovat po Čejkovi (1999) “typ *pro foro externo*, především pro texty tištěné” a “typ *pro foro interno*, tedy pro rukopisné záznamy k soukromé potřebě”. Druhý systém se od prvního rozlišoval hlavně tím, že se vůbec neoznačovaly délky, že se sykavky *c*, *č*, *š* a *ř* psaly s pomocí spřežek *cz*, *cž*, *ff* a *rž*, že se místo grafému *ě* užívalo spojení *ie* a že poměr mezi grafémy *i*, *y*, *j* a *ý* byl značně rozkolísán. Druhý systém (stejně jak první) byl poměrně stabilní a užíval se s jistými proměnami, které jsou popsány v Porákové knize o humanistické češtině, až do konce 18. století.

Další problém je podle mého názoru, že většina historických prací líčí vývoj českého pravopisu teleologicky, jako pokrok od “primitivního”, jazyku nepřiměřeného pravopisu k dobrému a dnešnímu pravopisu, odpovídajícímu takřka duchu jazyka. Mnoho příkladů pro takové názory nacházíme např. ve Flajšhansově knize “Náš jazyk mateřský”, chci je však ilustrovat citátem z jinak nepodezřelého autora, totiž M. Sedláčka (1993, 61):

“Jednota grafické podoby morfu byla zřejmou výhodou, ale přinášela i nebezpečí, že se kvůli její neměnnosti nerespektovaly změny, které časem nastaly ve zvukové realizaci morfu. Domníváme se, že to mohl být hlavní důvod, proč se stále tisklo a ovšem i psalo např. *braus-ý*, i když se už dlouho vyslovovalo [brousí].”

V tomto citátu mě zarazilo, jak autor dává přednost psaní *brousí* nad *brausý*, automaticky předpokládá, že novější forma spíše odpovídá výslovnosti. Podle mého názoru psaní dvojhlásky [ou] s pomocí dvou grafémů *a+u* není o nic lepší nebo horší než psaní souhlásky [x] s pomocí dvou grafémů *c+h*. Jde o prostou konvenci, a jediný argument pro psaní *o+u* by mohla být existence dvojhlásky *au*, která se však do češtiny dostala poměrně nedávno a vystupuje jenom v cizích slovech. Dále je psaní *ý* po souhláске *s* podobná konvence jako ta, že se po *h*, *ch* a *r* píše jenom *ý* a nikdy *í*. Psaní *brousí* je “lepší” jenom, když přijímáme přednost analogického principu, podle kterého se má ve všech analogických koncovkách (tady přítomného času sloves *na – it*) psát tatáž samohláska. V tomto zvláštním případě ani nemůže být řeč o etymologickém principu, protože se po sykavkách *c*, *z* a *s* opravdu užívala samohláska *y* místo staršího *i* (sr. Komárek 1969, 161n.).

Zcela ojediněle můžeme najít kritické hlasy o historickém vývoji, jak např. vyjádření F. Kopečného o Dobrovského reformě (1977), častěji autoři popisují více méně objektivně, které zvláštní potíže vznikly historickým vývojem anebo (v novější době) vniknutím cizích slov. Proti tomu já bych tu chtěl zastávat názor, že můžeme pochopit a hodnotit historický vývoj jenom tehdy, když máme jasné představy o tom, jaké alternativy vůbec existovaly, o čem se diskutovalo, než byla provedena reforma atd. Trochu poeticky bych to formuloval tak, že nemůžeme popsat cestu, když nevíme nic o slepých uličkách a zacházkách, které se nabízely vedle “správných” cest.

Do jisté míry nacházíme takový širší pohled v Porákové práci o humanistické češtině (1983), která se aspoň zmiňuje o různých možnostech, které se vyskytovaly v průběhu pomalého vývoje od spřežkového pravopisu k takzv. bratrskému úzu. Tím se jeho kniha liší od starších prací, kde se bratrský úzus popisuje jako nedokonalá realizace velikolepé Husovy reformy³ nebo kde se zmenšují rozdíly mezi Husovými návrhy a bratrským pravopisem (např. Havránek 1936, 62).

³ Sr. u Flajšhans (1924, 266): “Pravopis vrací se pomalu ke starým spřežkám předhusovským, do jazyka vniká hojně vulgarismů – vždýt jsou to většinou lidé neškolení a necvičení, kteří učí druhé”.

Podobný detailní rozbor by si zasloužilo i období let 1750–1850, během kterého se uskutečnil přechod od bratrského úzu k dnešnímu pravopisu. Samozřejmě můžeme najít v literatuře různé údaje o jednotlivých krocích (viz např. Sedláček 1993), v každých dějinách spisovného jazyka je zmínka o “vojně” jotistů a ypsilonistů (sr. Flajšhans 1924, 321n., Havránek 1936, 98, Cuřín 1985, 80), ale vždycky se dozvídáme jenom o takových případech, kde konkurovala dosavadní tradice s tím, co se potom prosadilo. Málokdo se však zajímá o protinávrrhy, které se neprosadily, a když se o nich mluví, to spíše posměšným způsobem.

Další výklady mají být věnovány právě jednomu takovému příkladu, totiž tomu, jak byly zamlčeny a ignorovány návrhy neblaze proslulého gramatika Jana Václava Póla⁴ na “opravu” českého pravopisu. Je to tím zajímavější, že se jinak psalo dost o díle tohoto člověka, kterému byla určena v dějinách české mluvnice role padoucha. Často se píše o tom, na jak nízké úrovni byl údajně jeho jazyk, téměř v každé knize o dějinách spisovné češtiny je uvedeno několik jeho neologismů. O faktu, že Pól vydal v roce 1786 traktát “Prawopisnoft Řeči Čechjské. Ředlně založená, tež y důkazmi obraňená k Vzitečné Potřebě cij. král. Vrozenjnjké Wěštny Wjdenjské, a weškérehu obecli wydaná”, se sice také zmiňuje většina prací, jediná podstatná informace však má zřejmě být to, že se Pól obrátil proti Dobrovskému. Sr. tyto citáty⁵:

“V. Pohl se v uvedené pravopisné příručce, o jejíž hodnotě lze soudit již podle názvu (Prawopisnost Řeči Čechjské, Ředlně založená, tež y důkazmi obraňená k Vzitečné (!) Potřebě cij. král. Vrozenjnjké Wěštny Wjdenjské, a wejškerého (!) obecli wydaná), obrací proti Dobrovskému, avšak bez úspěchu.”
(Jelínek 1972, 63)

“Nedostatek smyslu jak pro kulturní tradici, tak i pro funkci projevoval rovněž v otázkách pravopisných, jak ukázal v práci *Die böhmische Rechtschreibung* (V. 1786), která obsahuje už i útoky proti Dobrovskému, nebo v jediném svém spise českém *Pravopisnost řeči české ředlně založená, též i důkazmi obráněná, k užitečné potřebě c.k. urozeninské věštny a veškeré obecli vydaná* (V. 1786).”
(Kudělka, Šimeček, Večerka 1995, 247)

Jediný starší autor, u kterého se dozvídáme trochu více o Pólových názorech, je Lisický (1916, 124n.). Avšak i on se omezuje na to, že cituje z Pólova textu a vysmívá se terminologii, nesrovnává Pólův pravopis ani s tím, co bylo před ním, aniž s tím, co se později uskutečnilo. Celkem nezaujatý čtenář může přijít k vývodu, že Pólovy návrhy zřejmě byly tak strašné, že se o nich ani nedá mluvit! Jak dále ukážu, důvody byly však úplně jiné: Kdyby se autoři zabývali návrhy podrobněji, museli by se přiznat, že Pól v několika ohledech byl blíže dnešnímu pravopisu než Dobrovský, s kterým polemizuje.

⁴ Příjmení se většinou uvádí v německé formě *Pohl*, chci tu však užívat tu grafiku, kterou autor sám užíval ve svém jediném českém spise (Pól 1786). Takový postup se mi zdá přiměřený – vždyť zčešťujeme i jiná příjmení, když píšeme např. *Dobrovský* nebo *Zlobický*, i když se dotyční podpisovali jako *Dobrowsky*, *Dobrowský*, *Zlobitzký* atd.

⁵ Nechci tu podrobněji komentovat, že moderní autoři zřejmě nejsou ani schopni přepsat titul Pólova traktátu bez chyby. Schválně jsem však citoval titul sám v dobové grafice (s dlouhým “j”) atd.). Z technických důvodů však užívám háček místo tečky (sám Pól píše háček jenom nad ě).

V diskusi však zazněly i kladnější hlasy⁶. Německý slavista W. Schamschula se ve své knize o začátcích českého obnovení zabývá také Pólem, jemuž připisuje až neuvěřitelné zásluhy o český pravopis (Schamschula 1973, 160n.)⁷:

“Obschon solche Prägungen (mluvilo se předtím o neologismech – T.B.) gegen den Geist der tschechischen Sprache verstießen und von Dobrovský mit Recht bekämpft wurden, wäre es angebracht, Pohl in einigen Einzelheiten zu rehabilitieren. Die willkürlichen Neologismen seiner Grammatik nämlich haben dem Ansehen dieses Philologen bis heute so geschadet, daß man sich nicht die Mühe nahm, die anderen Teile seiner Sprachlehren zu analysieren. Und hier erweist sich Pohl in mancher Beziehung als der Gesetzgeber der Sprache, dem die weitere Entwicklung des Tschechischen recht gegeben hat. Zu diesen Teilen der Grammatik gehört in erster Linie die Orthographie. Pohl entschloß sich dazu, die diakritischen Zeichen in größerem Umfang einzuführen und besonders die schwerfällige und überflüssige Schreibung rž für ř abzuschaffen. Im Anhang zu seiner Grammatik vom Jahre 1783 begründet er diesen Schritt mit möglichen Verwechslungen z.B. bei *třený* und *tržený*. Diese Schreibung wurde auch von den meisten Philologen (*Durich, Procházka, Dobrovský, Pelzel, Tomsa* u.a.) stillschweigend angenommen. Anders verhält es sich mit der Schreibung des anlautenden *au*, das zu dieser Zeit nicht mehr mit der Phonetik im Einklang stand. Pohl schrieb dafür *v*, was dem Graphem für *u* entspricht. Die Schreibung mit *u* bei *augezd, auřad* usw. und mit *ou* im Inlaut, z.B. *zouřám*, und im Auslaut, z.B. *tebou*, setzte sich erst in der Schriftreform der 40er Jahre des 19. Jahrhunderts durch. Pohl vermied es ebenfalls das Hussche *ú* im Inlaut und Auslaut zu schreiben, und setzte statt dessen das einfachere *ú*. Zu dieser Vereinfachung haben sich die Gesetzgeber der tschechischen Orthographie bis heute nicht entschlossen, doch scheint sie bevorzuzustehen.”

Všem aspektům Pólova působení je věnována nová práce vídeňského bohemisty S. M. Newerkly (1999a)⁸, s kterou jsem se mohl seznámit až krátce před koncem práce nad tímto článkem. I když v popředí článku stojí Pól jako purista, článek obsahuje i několik poznámek o pravopisu, které jsou mnohem přesnější než starší údaje. Hodnotící postoj k navrhovaným změnám autor však celkem přejímá u Schamschuly.

Zdá se mi na místě říct několik slov o osobě Jana Václava Póla, než se obrátím k rozboru jeho pravopisu. Je až neuvěřitelné, jak málo konkrétního víme o něm, a i to, co o něm víme, se nám rozplývá, když se na to díváme blíže. Bohatá polemická literatura o Pólovi čerpá své údaje hlavně z korespondence Josefa Dobrovského, který určitě nebyl zrovna objektivním pozorovatelem. Stálo by za to studovat také jiné zdroje, ale bohužel J. V. Pól nezanechal mnoho stop v archivech. V jeho vlastních dílech se kromě stále opakované informace, že byl učitelem češtiny císaře pána, žádné údaje o jeho osobě nevyskytují.

V citovaném článku Newerkla podává dobrý přehled o dosavadním stavu poznání, který chci doplnit jen několika skeptickými poznámkami. Zdá se mi důležité, že o datu narození můžeme soudit jen na základě údajů o dni jeho smrti, protože ten den – 23. června 1790⁹ – je jedno z mála přesných dat. Ve “Wiener Zeitung” čteme, že zemřel “Hr. Joh. Wenzl Pohl, k.

⁶ O Pólovi se vyjadřují trochu schovívavěji také Cuřín (1985, 65) a Uličný (1995), ale jejich výroky se týkají spíše jeho jazyka než pravopisu.

⁷ Omlouvám se za dlouhý citát, ale chtěl jsem ho uvést ve všech podrobnostech, aby čtenář mohl srovnat to, co říká Schamschula, se dalšími zjištěními.

⁸ Viz také jeho diplomní práci z roku 1996.

⁹ Ne 1792, jak omylem píše Newerkla.

Thürhüter u. Lehrer d. böhmis. Sprache, alt 70 J. im Burgerspit.“ Musel se tedy narodit okolo roku 1720¹⁰, ale často uvedený údaj, že pocházel z Hradce Králové, se zatím nedal ověřit¹¹. O jeho vzdělání nevíme nic (kromě toho, že se později často zdůrazňovala jeho nevzdělanost...), a nevíme ani, jak a kdy se dostal do Vídně.

Tam byl “Kais. Kön. Ante-Kammerthürhüter”, učitelem češtiny budoucího císaře Josefa II. a také vyučoval češtinu na různých vídeňských institucích. Není však úplně jasné, v jakém pořadí na sebe následovaly tyto funkce. Většinou se uvádí, že měl na začátku funkci na císařském dvoru a až potom začal učit češtinu. Tak např. v Slovníku naučném (VI, 1887, 510) čteme: “...byl cís. vrátným ve Vídni, pak učitelem české řeči na cís. akademii vojenské, jakož i vyučoval témuž jazyku tehdejší arciknížata Rakouská, a mezi nimi také císaře Josefa II.” Podobně píše také Menčík (1888, 15)¹². Celkem vzniká dojem, jako by císařský dvůr vybral jako učitele spíše náhodile nějakého úředníka. – Naproti tomu Newerkla (1996, 42n., 1999a, 49) přesvědčivě ukazuje, že Pól snad už od roku 1746 působil na Tereziánu¹³ a později na Šlechtické vojenské akademii “auf der Laimgrube” (kde se výuka češtiny začala 1. 1. 1755). Dá se to – s jistými námahami – vyvodit z údajů v dopisech Dobrovského¹⁴, ale mluví proto i další argumenty: Z oficiální zprávy o výuce mladého arcivévody (sr. Conrad, Kleinheyner 1964, 85)¹⁵ vyplývá, že Josef II. byl vyučován “v slovanském jazyce” od 14 let¹⁶, což by znamenalo, zhruba od roku 1755. Kromě toho jeho vdova ve své žádosti o důchod mluví o tom, že její manžel sloužil na císařském dvoru 35 let, tj. od roku 1755¹⁷. Celkem to vypadá, že byl z profesí jazykový učitel, na začátku na Tereziánu, potom na Šlechtické vojenské akademii a až potom začal učit arciknížata (a byl v souvislosti s tím jmenován dvorním předveřníkem).

V roce 1756 poprvé vydal mluvnici pod titulem “Grammatica linguae bohemicae oder Die Böhmische Sprach-Kunst...”. Byla přetištěna celkem čtyřikrát (1764, 1773, 1776, 1783), přičemž třetí a páté vydání figurují pod titulem “Neuerbesserte Böhmische Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...” (čtvrté vydání zase bylo přetiskem druhého!). Ve všech vydáních hrdě mluví o tom, že byl učitelem Josefa II. (kterému také věnoval mluvnici), a měl různá privilegia. Zřejmě se pokoušel se vši silou, ale bez větších úspěchů, ovlivňovat standardizaci češtiny a obsazení různých míst. Vrcholem těchto úsilí byl už zmíněný pravopisný

¹⁰ V starší literatuře se někdy uvádí, že se narodil v roce 1740 (sr. Slovník naučný VI, 1887, 510, Jelínek 1972, 62), ale to je fakticky nemožné tím, že už v roce 1756 vyšlo první vydání mluvnice.

¹¹ V královéhradeckých matrikách této doby se žádný Jan Václav Pól nevyskytuje. Nedá se však vyloučit, že se mohl narodit někde jinde na Královéhradecku.

¹² “... byl u císařského dvora komorním předveřním. Známosti mluvnických měl poskrovnu, ale přece byl ve Vídni tenkrát jediný, který alespoň obstojně v řeči české se vyznal. Jemu tenkrát svěřeno bylo vyučování arciknížat v jazyku českém, a zvláště císaře Josefa II.”

¹³ Newerkla píše opatrně, že byl ustanoven učitelem v roce 1746 (“wurde ... bestellt”), protože neexistují údaje o tom, od které doby tam opravdu učil.

¹⁴ Sr. hlavně dopis Zlobického Dobrovskému z 8. července 1798 (sr. Patera 1908, 132n.): “Als aber das Jahr darauf, nämlich 1754, nebst einer Militärpflanzschule, auch eine adelige Militärakademie, die hernach mit der Neustädter vereinigt worden ist, hier in Wien auf der Laimgrube von höchstseligen Kaiserin Königin errichtet, und der selige Johann Wenzel Pohl, *nachheriger* k.k. Antekammerthürhüter des höchstseligen Kaisers Joseph und des jetzigen Kaisers Franz, zugleich auch der savoyisch-theresianischen Akademisten *gewesener* Lehrmeister, diese Sprache daselbst zu lehren angestellt worden ist, hernach einen vollständigen Auszug (...) drucken ließ...” (kurziva je moje – T.B.)

¹⁵ Děkuji Michaelu Betschovi srdečně za to, že mě upozornil na tento zajímavý text.

¹⁶ “L'on ne doit pas omettre que, pour remplacer en partie le vide de plusieurs leçons qui ont cessé, on lui a donné depuis peu un maître de langue esclavone, qu'il a accepté avec plaisir”. (Conrad, Kleinheyner 1964, 103).

¹⁷ Viz žádost jeho vdovy Susanne Pohlin o penzi (Akten des Ober-Kämmereramtes, N. 427/790, Wiener Haus- und Hofarchiv).

traktát, který v roce 1786 vyšel německy i česky. V českém vydání je umístěna také “Vpamátka”, podle níž císař vydal 6. března 1786 nařízení, “by Prawopinoft tato wúbec pozorowána byla”. Nevíme více o tomto nařízení, které zřejmě nebylo velmi úspěšné.

Při výzkumu pravopisního systému J. V. Póla jsem se opíral o první a poslední vydání jeho mluvnice (1756 a 1783) a o obě verze pravopisního traktátu (1786). Přitom jsem se pokoušel přihlížet nejenom k teoretickým úvahám, ale také k praxi. Proto jsem po podrobném rozboru jednotlivých pravidel také analyzoval (s pomocí Kučerových kritérií) sondy z česky psaných textů. Nabízely se k tomu účelu “Přílepek Wffelikých Česko-Německých Rozmlauwánj” (1756, 259n.), “Přílepek Wffelikých Rozpráwek” (1783, 471n.) a začátek českého traktátu “Prawopifnoft Řeči Cechské”.¹⁸ Na konci článku se ještě zabývám těmi polemickými pasážemi, které většinou bývají rozuměny jako odpověď na Dobrovského, který v roce 1781 ostře kritizoval mluvnici z roku 1773.¹⁹ – Omezil jsem se na tyto texty, za které byl zodpovědný Pól sám, a neanalyzoval jsem Šimkův “Krátký wejtah...” (1778), snad jedinou další knihu, která se řídila podle Pólových zásad.²⁰

Než opravdu začnu rozbírat mluvnici z roku 1756, musím ještě říct několik slov o velmi rozšířeném názoru, že první vydání Pólovy mluvnice bylo jakýmsi “plagiátem z grammatiky Rosovy” (sr. Ottův slovník naučný 1902, 1047) nebo “původně neumělým překladem Rosovy latinské Čechořečnosti do němčiny” (sr. Uličný 1995, 10).²¹ Nedá se popřít, že Pól se odvolává na “den böhmischen Hauptlehrer Rosa” a nezmiňuje se o jiných, např. o Jandytovi, jehož mluvnici musel také znát, protože se užívala ještě do padesátých let (sr. Patera 1908, 132), je také pravda, že se jeho text často doslova podobá Rosově mluvnici. Přesto se rozlišují struktura díla a často i citované příklady, takže se přikláním k názoru, že se také v tomto případě dědil přehnaný a polemický posudek Dobrovského (1787) od pokolení k pokolení²². Podle mého názoru by se tak tvrdé stvrzení jako, že něco je plagiát nebo neumělý překlad, mělo opírat o srovnání textů, které zatím nikdo neuskutečnil²³. Celkem platí už pro první vydání ta výstižná charakteristika, kterou podal Uličný (1995, 10) pro další vydání, že Pól totiž “vypouští z Čechořečnosti pozitivní prvky, přesná pravidla zejména, a nahrazuje je vlastními naivními a nepřesnými formulacemi”. V tomto smyslu budu pokládat Pólůvu mluvnici za originální dílo (což nic neříká o jeho kvalitě). Stojí v historické posloupnosti po Rosovi a Jandytovi, s nimiž by se měly srovnávat jeho údaje, a je poslední předobrozenskou mluvnicí, což zase znamená, že by měla být srovnána také s prvními obrozenskými mluvnicemi, totiž Tomsovou z roku 1782 a Thámovou z

¹⁸ Zčásti jsem přihlížel také k příkladům z textu mluvnice.

¹⁹ Cituji Póla v originálním pravopise, ale užívám háček místo tečky (které on říká znamlík) a nerozlišuji dva typy *b*, *f*, a *l*. V německých citátech jsem užíval jenom jedno *s*, abych trochu zjednodušil četbu.

²⁰ V dopise z 27. března 1798 se Zlobický zmiňuje o knize “Begriff christl. Lehre in 12 Zahlen”, kterou císařovna nechala vydat pro vojáky. Říká tam mimo jiné (sr. Patera 1908, 124): “... Pohl hat das Böhmische, sein Compagnon Farkas, der auch Hofthürhütter war und die ungar. Grammatik, die die beste sein soll, herausgab, das Ungarische daran gemacht.” Dosud se mi nepodařilo zjistit více o této knize, ale nechci vyloučit, že existovalo přece trochu více knih v “pólovštině”.

²¹ Trochu opatrněji formuluje Newerkla (1996, 69): “Pohls Ausgabe aus dem Jahre 1756 ist zum überwiegenden Teil noch eine ungeschickte, inhaltlich zwar in einigen Punkten leicht adaptierte, doch oft auch direkte Übersetzung der Grammatik des Wenzel Johann Rosa *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae* 1672) ins Deutsche.”

²² “Seine ganze Arbeit war eine ängstliche, undeutliche deutsche Uebersetzung der lateinischen Grammatik des Rosa.” (1787, 137).

²³ Ve své diplomní práci z roku 1997 M. Valášek srovnává několik barokních mluvnic, přihlíží však jenom okrajově k Pólůvě mluvnici (při roboru posesivních adjektiv v kapitole 3.1.1.6).

roku 1785. Jenom tyto mluvnice vyšly za Pólova života, Pelzel vydal svou mluvnici až pět let po jeho smrti (1795). Dobrovského mluvnice Pól už vůbec nemohl znát – vždyť vyšly až v letech 1809 a 1819!

Není možné rozbírat všechna vyjádření J. V. Póla o pravopisu. Omezím se na devět bodů, kde se jeho návrhy buď jasně rozlišovaly od dosavadního úzu (a byly proto podrobeny kritice současníků) anebo právě následovaly starším konvencím, které po něm vyšly z užití. Dodal jsem k tomu také otázku spřežek *cz*, *cž* a *rž*, o níž se zmínil Schamschula, i když Pól – jak ukáží – v této oblasti sledoval úzu své doby. Celkem jde o tyto body (v trochu jiném, “modernějším” pořadí, než se vyskytují u Póla):

- a) psaní *ú* místo tradičního *û*;
- b) psaní měkkých fonémů *ň*, *t'* a *d'* a užívání *ě* po retnicích;
- c) psaní dvojhlásky *au/ou*;
- d) užívání grafému *v*;
- e) dvojí *b*, *f* a *l*;
- f) psaní grafémů *c*, *č* a *ř* místo starších spřežek;
- g) psaní grafémů *č*, *ř*, *š/ff* a *ž* před samohláskou *i*;
- h) psaní délek;
- i) psaní předložek *s* a *z*.

U jednotlivých bodů se dále podívám na to, co doporučuje Pól v prvním vydání mluvnice, srovnám to s Rosou (1672) a s Jandytem (1739)²⁴ a popíšu, jak vypadá Pólův úzus:

a) psaní *ú* místo tradičního *û*

Už při popisu samohlásek (Pohl 1756, 3) autor píše s poukazem na Rosu (1672, 406), že by se spíše mělo psát *ú*, že musí však informovat o dosavadním úzu, “weilen es jedennoch also gedrucker in Büchern zu finden”. Trochu dále (Pohl 1756, 6) vykládá problematiku šíře a krásně říká, ať to užívají básníci a knihtiskaři jako příznak starověku a jako poukaz na to, jestli samohláska *û* pochází ze starého *uo*²⁵, ale myslí, že bychom neměli tím trápit učící se, kteří si nepostarají přemýšlet o dřívějším úzu (“dem ehemaligen alten Gebrauch”). – Jak říká sám Pól, Rosa se zmínil o možnosti psát *ú* místo *û* (Rosa 1672, 406: “nam potest scribi wúl /húl/ vel wúl /húl/ loco wuol/ huol etc.”), ale nedoporučuje to explicitně a soustavně píše *û*. Jandyt (1739, 11) vysvětluje, že grafém *û* je “loco antiqui uo”, ale neuvažuje o jiných možnostech. Pól šel dále než jeho předchůdci, úzus v prvním vydání je však velmi zvláštní: v gramatice má 44-krát *ú* a 81-krát *û*²⁶, v rozhovorech třikrát *û* a 26-krát *ú*. Zdá se, že *ú* směřem ke konci knihy přibývá

²⁴ Užívám toto (čtvrté) vydání, protože ho vlastním, ale myslím, že právě v pravopisných otázkách jsou rozdíly mezi vydáními spíše zanedbatelné.

²⁵ “Ich meines Orts überlasse deren Gebrauch denen Poëten und Buchdruckern, und verwerffe ihn durchaus nicht, weilen er zu einem Kennzeichen des Alterthums, und zu Erkenntniß dessen dienet, ob ein jetziger Zeiten lang zu schreiben kommdendes *U*, als ein von zwey gleichlauthenden Vocalen herrührender Doppellauth, mit dem gezogenen Thonzeichen (...) oder als ein von dem ehemahligen *uo* abstammender Zusammenschmelz mit dem gebogenen Thonzeichen (...) beleget werden solte?”

²⁶ Samozřejmě tu jde jenom o pozice, kde by se podle staršího a zase pozdějšího úzu (až podnes) píše *û*, a nikoliv o začátek slova (kde Pól stejně píše *v*).

(to dokonce platí už pro mluvnicki). Nemohu se tu v detailu zabývat takovými zvláštnostmi, že je např. jenom jednou *růže* a často *rúže*, jenom *můg*, *twůg*, *wůg* atd.²⁷

b) psaní měkkých fonémů *ň*, *t'* a *d'* a užívání *ě* po retnicích

Pól krátce diskutuje otázku, jestli se má měkkost tak jako dříve psát s pomocí *i* nebo “der nunmehrigen Schreibart nach” s pomocí háčku (Pohl 1756, 5). Nechá to na píšícím, co si vybere, ale spíše doporučuje psaní *ě*, např. *Pěkně* místo *Pieknie*, *Woňawý* místo *Woniawý* atd. Když si uvědomujeme, že psaní typu *pieknie* bylo charakteristickou součástí systému *pro foro interno*, znamená to, že Pól spíše doporučuje psát tak, jak se tiská v knihách. Je to zajímavé odchylení od staršího, které koneckonců vedlo k dnešnímu stavu. Rosa (1672, 5) se zmiňuje o obou možnostech, ale pro něho je zvyklejší zřejmě ještě starší způsob, když zdůrazňuje, že výslovnost bude tatáž, když se píše *woňawý* místo *woniawý*. Pro Jandyta (1739, 11n.) už psaní *i* je typické pro písaře: “Scribae loco medij circuli super (è) praeponunt breve (i), ut *wiec* loco *wèc*.” – Pólův úzus je důsledný, sám užívá jenom *ě*, *ňa* atd. (kromě příkladů uvedených v diskusi).

c) psaní dvojhhlásky *au/ou*

O této problematice Pól říká velmi stručně (Pohl 1756, 2): “Das *au* wird gelesen wie *ou*, und wäre auch besser also zu schreiben” (a ještě nerozlišuje mezi pozicí na začátku slova a uprostřed slova). V mluvnicki a v rozhovorech se někdy nesystematicky vyskytuje *ou*, zhruba v 10% případů. Rosa a Jandyt o tomto tématu nic neříkají, ledaže bychom tak interpretovali tuto poznámku Rosy (1672, 427): “A musý je dáti pozor na wegflownoft, gak proměněnoft znj, a je k řeči podobj.”

d) užívání grafému *v*

Pól mluví o tom, že existuje dvojitá *u*, “zamknuté” na začátku slova (*Včenyý*, *Vmělý*) a po záporné příponě *ne-*, a otevřené *u* jako v slovech *rozumný* a *wedu* jinde (Pohl 1756, 7). To je úplně v souladu s předpisy Rosy (1672, 5n.) a Jandyta (1739, 12f.). Ohledně úzu to vypadá tak, že se v rozhovorech se dvakrát píše *u* na začátku slova (*unawenyý* na straně 264 a *utřu* na straně 270), ale mohou to být překlipy.

e) dvojitá *b, f* a *l*

Pól zdůrazňuje rozdíl mezi “otevřenými” souhláskami *b, f* a *l*, které “sind von Natur weich, und werden nur vor *i*, oder *j*, und denen Diphthongis concretivis *ia, ie, io, iu* geschrieben” a jejími zamknutými ekvivalenty *b, ff* a *l* (Pohl 1756, 3). Toto pravidlo odpovídá podobným pravidlům u Rosy (1672, 9) a Jandyta (1739, 13). Úzus se jen u Rosy drží do jisté míry pravidel, u Jandyta a Póla je dost rozkolísán. Například se v Pólových rozhovorech otevřené *b* v 39% užívá “špatně” a jen v 61% “správně” (zamknuté *b* se užívá vždycky správně, zřejmě bylo v jistém smyslu normou).

f) psaní grafémů *c, č* a *ř* místo starších spřežek

Na straně 10 své mluvnicki říká Pól, že stále více lidí píše po *c, č* a *ř* *z, i* když to není smysluplné, protože se může ztratit rozdíl např. mezi *drženyý* a *dřenyý*, *trženyý* a *třenyý*, *zawržený* a *zawřenyý*. Jestli vůbec, to se smí takto psát na začátku slova (*Cžech, Cžas, Ržemefflo*). Je pro mne

²⁷ Asi se spíše řídil podle starých pravidel, když se v jiných tvarech téhož lexému vyskytuje *o* (*moge, twoge, woge*).

úplnou záhadou, jak Schamschula mohl přijít na to, že je to velkou zásluhou Póla, že prosadil v mluvnici z roku 1783 psaní písmena ř... Zaprvé zastával tentýž názor už v prvním vydání, a zadruhé vlastně jenom následuje Rosovi a Jandytovi, kteří se však na otázku dívají mnohem diferencovaněji: Pro ně tu jevně šlo o rozdíl mezi systémem *pro foro interno* (kde se psala spřežka) a systémem *pro foro externo* (kde se užívala diakritika). Rosa (1672, 10n.) o tom píše velmi podrobně, i s historickými úvahami a sám doporučuje psaní bez *z* (kvůli příkladům jako *zawrženj*), ale neodsuzuje “morem ... scribarum communem”. Podobně říká Jandyt (1739, 14), že knihtiskaři užívají “Literas c, č, ř, sine z”, ale “Scribae illud addunt elegantia ergo”. Uvádí také jeden příklad, kde by se ztratilo rozlišení smyslu (*dřel – držel*). Jestli je u Póla vůbec něco nového, tak to, že se pro něho smývá rozlišování dvou systémů.

g) psaní grafémů *č, ř, š/ff* a *ž* před samohláskou *i*

V souvislosti s poukazem na to, že se po měkkých souhláskách jako *č* a *ř* nemusí označovat měkkost s pomocí *i* (sr. Pohl 1756, 5), Pól má takřka “geniální” nápad, že není vlastně nutné psát háček nad *č, ř, š* nebo *ž*, když následuje samohláska *i* nebo *j*. Z dnešního hlediska to zní divně, ale musíme si uvědomit, že se tehdy pravidelně psalo *y* po *c, s* a *z* (a dodnes po *r*!) a že nehrozilo nebezpečí, aby někdo např. spletl první slabiky slov *cyzý* a *ciftý*. Proto Pól uvažuje o tom, že by se mohlo psát *zieljm*²⁸ ‘bedauere’ nebo *Narjzenj* ‘Verordnung’ místo dosavadního *zieljm* (nebo *željm*?) a *Narjzenj*. Zatím to byl jenom nápad, který byl samozřejmě v příkrém rozporu s dosavadní teorií a praxí (ani u Rosy ani u Jandyta se o něčem takovém neuvažuje), a Pól dále užíval starší systém (i když máme v rozhovorech pár příkladů jako *prikládam, dulezi-tofti* apod.).

h) psaní délek

V prvním vydání Pólovy mluvnice nenacházíme žádná pravidla o psaní délek, která by se odlišovala od staršího úzu Rosy nebo Jandyta. Tak se např. mluví o tom (Pohl 1756, 19), že slova na *-j* jsou neutra (a právě v těchto slovech se později mělo psát *-i*). Úzus tomu neodpovídá celkovně, zvlášť v rozhovorech, kde máme např. jenom jednou *nemůžau* s *ů*, devětkrát se píše *múže* nebo *múž* a v ostatních 12 případech se píše *mužu, muže* atd.

i) psaní předložek *s* a *z*

V češtině (a jiných západoslovanských jazycích) předložky *s* a *z* v kombinaci s 2. pádem brzy splyly. To se odrazilo v barokní normě tím způsobem, že se už jenom rozlišovaly předložky *z* s 2. a *s* s 7. pádem. Rosa (1672, 325n., 337), Jandyt (1739, 128n.) a Pól (1756, 131) znají jen tyto předložky. Složitější je situace u přípon, protože existují slovesa jako *svrhnout*, kde se sotva dá rekonstruovat význam “spolu s někým”. Rosa (1672, 329) to řeší tak, že rozlišuje mezi příponami *s-/se-* s významem “simultaneitas, congregatio (...)”, *z/f-* s významem “actum deorsum” a *z-* s významem “quando de multis dicere volumus”. Máme proto např. *scházeti se, zscházeti* (dolů) a *zbiti* (*Zbil fto wolů.*). Tentýž systém mají Jandyt (1739, 127n.) a Pól (1756, 185). Pól tyto slovesa také užívá v rozhovorech (např. *Přinešte gj, at’ z nj s Krogeček zřňjme*, Pohl 1756, 275).

Když shrnu dosavadní výsledky, mohu říct, že se Pól celkem řídil podle pravopisu svých předchůdců. Odchýlil se od něho ve dvou směrech, že totiž z jedné strany chtěl psát pravidelněji

²⁸ To je velmi divný příklad, protože tu přece není hláska *i*, ale *e*, ale takové nejasnosti se u Póla bohužel vyskytují častěji...

nebo dokonce podle výslovnosti (*ú* místo *ů*, *ou* místo *ou*) a že neexistovala pro něj z druhé strany jasná opozice mezi psanými a tištěnými knihami (neboli systémy *pro foro interno* a *pro foro externo*). Nápad, že by se před *i* někdy nemusel psát háček, už ukazoval do dalšího směru, který se měl stát důležitějším později, totiž tendence k vymyšlení nových racionálních pravidel. Tato pravidla navrhl v mluvnicku z roku 1783, kde vidíme následující změny:

a) psaní *ú* místo tradičního *ů*

O této problematice se Pól vyslovuje mnohem radikálněji a bez pochopení pro historické odůvodnění grafému *ů*. Užívání tohoto grafému nazývá “*ingeschlichener Mißbrauch*” (Pohl 1783, 6), který by se mohl trpět snad jenom v nějakých slovech, “*in welchen er ein wahrhaftes Zeichen des Alterthums wirken könnte, und nicht nach gefälligem Einfall eines jeden Buchstabensetzers auf Grad oder Ungrad eingeflicket wurde*”. Pravidlo má však vypadat jinak, a proto už vůbec grafém *ů* neuzívá, ani v rozhovorech.

b) psaní měkkých fonémů *ň*, *t’* a *d’* a užívání *ě* po retnicích

Poznámky o užívání *ie* místo *ě* se sice opakují (Pohl 1783, 5), přibylo však několik dalších úvah. Zvláště zajímavé je, že Pól nyní chce rozlišovat mezi takovými případy, kde *ě* označuje “*einen zusammenschmelzenden Doppellaut*”, a takovými případy, kde po měkké souhlásce stojí samohláska *e*. Proto se má psát *pět*, *wěrjm*, *tobě*, ale nikoliv *děljm*, ale *d’eljm*, nikoliv *tělo*, ale *t’elo*. Toto pravidlo svědčí o tom, že Pól opravdu zachytil fonetický rozdíl mezi oběma případy, který bychom dnes psali třeba jako [pjɛt], [vjeřím], [tobje] vs. [dělím], [t’elo]. – V textu mluvnicku a v rozhovorech se pokouší o to řídit se podle tohoto pravidla. Samozřejmě není úplně důsledný, ale zase to není tak špatné. Např. se v mé sondě z rozhovorů vyskytují jenom spojení *d’e* a *ňe* (nikdy *dě* a *ně*), a jenom jednou *tě*.

c) psaní dvojhlasiky *au/ou*

Na první pohled se tu nic nezměnilo, protože zase tam nacházíme větu: “*Das au wird gelesen wie ou, und wäre auch besser also zu schreiben*.” (Pohl 1783, 2). Na rozdíl od prvního vydání se však důsledně píše už jenom *ou* – nenašel jsem ani jednu výjimku.

d) užívání grafému *v*

Je tam totéž pravidlo jako v prvním vydání (Pohl 1783, 7), úzus je stejně důsledný jak předtím (v sondě jsem našel jednou *naučil* místo *navcil*). Kromě toho zdůrazňuje Pól na samém konci knihy (1783, 539), že má se na začátku slova psát *v* místo *au* (*Vtrata*, *Vřad*, *Vgezd*), a odůvodňuje to výslovností (!) a tím, že jsou to odvozeniny od *Vtratjm*, *Vgedu* atd.

e) dvojí *b*, *f* a *l*

Pravidla (sr. Pohl 1783, 3) jsou podobná jak předtím, jenomže chybí spojení *ff*. Tato verze má už jenom dvojí *b* a *l*.

f) psaní grafémů *c*, *č* a *ř* místo starších spřežek

Pravidlo se nezměnilo (ani praxe), ale text je mnohem agresivnější než v prvním vydání. Tentokrát už nadává většině Čechů (!), když říká: “*Es hat dermal bey den mehresten, insonders der Regel unkündigen Böhmen der verderbliche Mißbrauch so weit überhand genommen, daß selbe in ihrer Schreibart nach c, r, in weicher Aussprache allemal ein z hinzufügen...*” (Pohl 1783, 11n.). Dovoluje spřežku už jenom na začátku slova v jednoslabičných (!) slovech jako *Czech*, *Ržed*, *Ržad* a končí slovy: “*So jedennoch gar unnöthig ist*.”

g) psaní grafémů *č, ř, š/ff* a *ž* před samohláskou *i*

Pól opakuje svoje úvahy o tom, že není třeba psát háček před *i* “wegen seiner allgemeinen Zärtlichkeit” (Pohl 1783, 10), a dále se řídí podle tohoto pravidla, i když nepřilíši důsledně. V sondě z rozhovorů máme 18krát *ci*, 6krát *cj*, 8krát *či* a dvakrát *čj*.

h) psaní délek

Mluvnice z roku 1783 obsahuje poměrně dlouhé a podrobné úvahy o délkách (Pohl 1783, 9, 15–20), které mají zajímavý titul “Regula Rationis, oder von Vernunft”. Pól vysvětluje, které tvary paradigmatu mají krátkou samohlásku a které dlouhou, a zavádí úplně nová pravidla. Tak se např. dozvídáme, že všechna podstatná jména na *i* mají krátkou samohlásku, např. v slovech jako *Kameni*, *Znameni*, *Kořeni*. Odůvodňuje to tím, že tvary na *-j* jsou přece slovesa, jako např. *kamenj* ‘er oder es wird zu Stein’, *znamenj* ‘er zeichnet’, *kořenj* ‘er machet mit Gewürz an’. V podobném smyslu všechny komparativy se končí na *-i*, protože existují odvozená od nich slovesa (*lepffi* ‘besser’, *lepffj* ‘er verbessert’). Zvlášť hezké jsou poznámky o adjektivu *cyzy*, které jako jediné (!) má krátké *y* na konci, protože *cyzý* znamená ‘er fremdet, oder entfremdet’. Distinktivní funkce pravopisu tu nabírá převahu nad jinými faktory, protože zřejmě ani nejde o výslovnost (říká např. “Alle in I sich endende Substantiva haben in Nominativo ein kurzes i”). V mluvnici a v rozhovorech se tento systém také užívá, ale zase nepřilíši důsledně. Vůbec se dá říct, že je užívání délek značně rozkolísáno i v jiných případech, netýkajících se Pólových pravidel (např. v kmenech), zčásti bylo snad ovlivňováno jinými faktory²⁹.

i) psaní předložek *s* a *z*

Pravidla jsou identická (sr. Pohl 1783, 225), v textu jsem našel méně slov s *z-*, ale může to být náhoda (a zvlášť poukážu na krásné slovo *zflota!*).

Celkem se dá pravopis mluvnice z roku 1783 charakterizovat takto: Z jedné strany jsou konservativní prvky Pólova pravopisu (grafém *v*, dvojí *b* a *l* a psaní předložek *s* a *z*) zachovány, z druhé strany realizuje starší návrhy mnohem důsledněji než předtím. Kromě toho přibývá návrhů, z nichž právě nová pravidla o psaní délek znamenají dost výraznou změnu tradiční grafiky.

Pravopisný systém traktátu z roku 1786 je až na jednu výjimku tentýž jako v mluvnici roku 1783. To se musí zdůraznit, protože dosavadní literatura toto spojení většinou nevidí. Jediný rozdíl je však v *v* tom, že Pól nyní také opouští tradiční psaní dvojího *ff* pro *š*. Podobně jako u jiných sykavek má se tu psát *s* nebo *f* se “znamlíkem” (tj. *s* tečkou). Pól píše (1786, 15): “... neb gestliže *s* dwogi máme mknute *s* a nemknute *f*, proč ne taky *š* *ƒ*, proč tedy k rozpodobným Twárnoštem *sf* *ff* *fs* přestupugeme?” Je velmi zajímavé, že ponechává (z dnešního hlediska zcela nesmyslné!) rozlišování dvojího *s* a rozšiřuje je na *š* – zase příklad racionálního pravidla bez reálného podkladu ve fonetickém systému. Praxe je však – jak se u Póla (nebo u jeho tiskaře?) nedá očekávat jinak – úplně rozkolísána, přičemž je zajímavé, že se často píše *š* vevnitř slova, kam by vlastně patřilo *ƒ* z tečkou (zřejmě tiskaři měli potíže s tímto novým znakem!)³⁰.

Jakou pozici zaujaly různé verze Pólova pravopisu ve vývoji českého pravopisu vůbec? Na tuto otázku se pokusím odpovědět s pomocí Kučerových charakteristik, o nichž jsem mluvil na začátku článku. Tím že Pólův text se hemží tiskařskými chybami, zdálo se mi nespravedlivé soudit o jeho pravopisu jen na základě chybného textu – vypočítal jsem proto také, jak by

²⁹ Newerkla (1999a) poukazuje na to, že se zpravidla píše *i* místo *j* v předposlední slabice před *d*, *m*, *r* a *w*, tj. v pozicích, kde se v němčině vždycky vyskytuje dlouhá samohláska.

³⁰ Užívám podtržené dlouhé *f*, protože nemám technickou možnost, abych psal tečku nad tímto znakem.

vypadaly charakteristiky, kdyby se Pól (nebo spíše tiskař) řídil důsledně podle Pólova systému. V srovnání se sondami pro rok 1750 a 1800 jsem dostal následující výsledky:

rok	účinnost	asymetrie: píšící	asymetrie: čtenář	jednoznačnost: píšící	jednoznačnost: čtenář	standardizace: píšící	standardizace: čtenář	nepravidelnost: píšící	nepravidelnost: čtenář
1750	99,23	2,02	1,27	51,92	71,64	42,31	16,42	5,77	11,94
Pohl 1756	98,93	1,86	1,26	29,73	76,09	51,35	13,04	18,92	10,87
Pohl 1756'	98,93	1,70	1,17	32,43	84,78	67,57	15,22	0,00	0,00
Pohl 1783	98,44	1,64	1,35	44,12	76,09	44,12	11,63	11,76	11,63
Pohl 1783'	98,44	1,50	1,23	62,94	79,07	47,06	21,93	0,00	0,00
Pohl 1786	99,16	1,58	1,30	52,78	76,09	33,33	11,63	13,89	11,63
Pohl 1786'	99,16	1,44	1,19	58,33	81,40	41,67	18,60	0,00	0,00
1800	99,25	1,83	1,19	64,71	77,42	33,33	17,74	1,96	4,84

Je vidět, že pravopis prvního vydání byl blízký jiným textům své doby, od nichž se však lišil mnohem vyšší nepravidelností pro píšícího. Kdyby se užíval pravopis důsledně, byl by bližší pravopisu z roku 1800, s tím rozdílem, že pro píšícího existovalo méně jednoznačných a více standardizovaných přechodů. U pravopisu mluvnické z roku 1783 stoupá asymetrie pro čtenáře (*c*, *z* a *r* mají nyní dvojí význam!), ale zároveň i standardizace. Asymetrie pro píšícího klesá a přibývá jednoznačných přechodů pro něho, což je zase příznakem toho, že se nová pravidla aplikují důsledněji. Je zajímavé, že oba vývoje jdou opačným směrem, než se potom vyvíjel český pravopis (méně asymetrie pro čtenáře a více pro píšícího)! Pravopis traktátu je poměrně podobný tomu z roku 1783 (nechci tu vejít do podrobných úvah o tom, kdy jsou rozdíly statisticky signifikantní a kdy ne) a rozlišuje se hlavně vyšší účinností (to souvisí se zavedeným diakritického *f* se “znamlíkem”).

Přejdu nyní k srovnání Póla s jeho současníky. Začnu kritikou Dobrovského z roku 1781³¹, srovnám Pólův pravopis s Tomsovým a nakonec se podívám na polemické pasáže traktátů z roku 1786.

Jak se často v literatuře cituje, Dobrovský podrobil Pólovi ortografii řezké kritice. Nebudu se zabývat jeho prvním a hlavním argumentem, že se pravopis vlastně nemá měnit vůbec, už z toho důvodu, že čtenáři jinak nebudou schopni přečíst starší knihy. Jestli se má přece změnit, tak navrhovatel musí mít dobré důvody, a ty Pól podle Dobrovského nemá. Omezím se tu na body, o kterých jsme mluvili porobněji nahoře (pořadí u Dobrovského je trochu jiné):

a) psaní *ú* místo tradičního *ů*

Dobrovský (1781, 117n.) krátce referuje Pólovy názory a podává přehled o starším úzu. Zdůrazňuje, že se nikdy nepsalo *uu* (jak to např. tvrdí Rosa), a dále argumentuje historií: “Schon in der Mitte des XVIIten Jahrhunderts (nicht mit Anfang des vorigen, wie Hr. Schimek glaubt) kömmt das *ů* in klassischen Büchern vor, und dieser Gebrauch erhielt sich bis auf die heutige Stunden in ganz Böhmen. Warum sollten wir also von diesem Gebrauche, denn Misbrauch ist es doch nicht, ohne Noth abgehen?” a dále: “Die meisten Bücher und Grammatiker sind für das *ů*, wobey wir auch bleiben und bleiben müssen, wenn wir etymologische Beweise

³¹ Jak už bylo řečeno, komentoval vydání z roku 1773, ale všechno, co kritizuje, se nachází v stejné formě ve vydání z roku 1783.

wollen gelten lassen.” Tato argumentace je pravý opak Pólovy argumentace, a vlastně se názory nedají smířit: Dobrovský dává přednost staršímu a etymologicky správnému stavu.

b) psaní měkkých fonémů *ñ, t' a d'* a užívání *ě* po retnicích

Dobrovský formuluje Pólovu pozici takto (Dobrovský 1781, 118): “Das *ě* soll, wie Hr. Pol befiehlt, nicht nach d, n, t, wohl aber nach b, m, p, w, gesetzt werden.” Dává několik příkladů, cituje Pólovo odůvodnění (o různé výslovnosti) a komentuje je takto: “Und dieser geringe Unterschied, wenn ja einer zu machen ist, soll hinreichend seyn, eine Regel wider den allgemeinen durch einige Jahrhunderte bestätigten Gebrauch festzusetzen?” Tady je pozoruhodné, že Dobrovský dokonce pochybuje v tom, jestli rozdíl existuje, ale stejně to není důležité: směřítkem má být, jaký byl úzus starých časů, a proto dále cituje Nudožerského, mluví o palatalizaci v ruštině atd. Je zvláštní, že objevuje rozdíl mezi dvěma skupinami souhlásek už u Nudožerského (který to však, jak říká Dobrovský, formuloval mnohem lépe než Pól), ale také to nic nemění na jeho názoru, že se má psát podle starého zvyku: “Bey diesem Gebrauche nun verharren wir auf die heutige Stunde.”

c) psaní dvojhásky *au/ou*

Dobrovský (1781, 119n.) se vysmívá Pólovi, který vážně chce argumentovat výslovností. “Ist dieser Grund hinreichend von einem Gebrauche, der sich durch 250 Jahre erhielt, abzugehen?” Přece si dávno každý zvykl, číst *ou* tam, kde se píše *au!* Následuje několik historických úvah, které tu nechci rozvíjet.

g) psaní grafémů *č, ř, š/ř* a *ž* před samohláskou *i*

Dobrovský komentuje Pólův návrh nepsát háček na *c, r, f* a *z* před *i* a *j*, velmi důkladně. Jeho hlavní argument je, že *č, š* a *ž* nejsou měkkými variantami *c, s* a *z*, “sondern von *c, s, z* wesentlich unterschiedene Radikalbuchstaben”. Potom přivádí mnoho paralel z jiných slovanských jazyků a dokazuje, že se tyto hlásky všude píšou různě a že by to mělo platit také pro češtinu. Pólův racionální argument, že je to úsporné mít o jeden háček méně, ho nezajímá. Koneckonců bychom se dnes také přiklonili spíše k Dobrovského argumentaci, protože užitek z toho, že někdy nemusíme psát háček, je menší než problémy, které nastávají zavedením dalších přechodů. Přesto bych chtěl poukázat na to, že Dobrovský zamlčuje fakt, že podobné pravidlo platilo a stále platí v polštině, sice ne pro *cz, sz* a *ż*, ale pro *ć, ś* a *ź*. Nevím, proč to má být horší, když máme grafickou alternaci *řeč – řeci* (jakou navrhuje Pól), než když máme v polštině alternaci *kość – kości*.

h) psaní délek

K tomuto tématu Dobrovský říká (1781, 117): “Das lange *j* will Hr. Pol in den Beywörtern, die nur einen Ausgang haben, als *nj, řy*; in den Nennwörter des unbestimmten Geschlechts, in den Participialibus und Verbalibus durchaus nicht haben. Hingegen lehrten noch alle Grammatiker das Gegenteil.” Zase se tu argumentuje tradicí, Dobrovský ani neuvažuje o tom, zda se tam délka vyslovuje nebo ne!

O spřežkách *cz, cž* a *rž*, o psaní *v*, dvojího *b, f* a *l* a o předložkách Dobrovský nic neříká, ale můžeme se domnívat o jeho názorech na základě Tomsovy (a zčásti také Thámovy) mluvnice. Ve všech výše vyjmenovaných případech Tomsa totiž doporučuje to, pro co se vyslovil Dobrovský, totéž platí pro Tháma, jehož údaje jsou však mnohem stručnější a který vůbec nepolemizuje s jinými autory. Např. Tomsa (1782, 18) říká o užívání *ou* místo *au*: “Ob man gleich

das *a* in *au* wie ein *o* ausspricht, so darf man doch nicht *ou* für *au* schreiben; diejenigen, die es wagen, werden damit ausgelacht.“ O možnosti psát *ú* místo *ů* se ani nezmiňuje. Thám v obou případech prostě informuje o výslovnosti a nemluví o žádných alternativách: “(au) lautet wie *ou*, z.B. *aud*, das Glied, le membre...” (Tham 1785, 1) a “(ů) ist lang als: *hül*, der Stock, le bâton...” (tamtéž, 5).

Ohledně spřežek má Tomsa tentýž názor jako Pól: Spřežky se nemají psát, neboť “Warum sollte man nicht schreiben, wie man druckt, cefta, čest, řeka?” (Tomsa 1782, 19). Užívá v podle starých pravidel (Tomsa 1782, 17n.), ale také není důsledný v úzu. Thám o spřežkách vůbec nic neříká, v je pro něho zřejmě jen variantou *u* (sr. Tham 1785, 5).

Zajímavější je, že oba autoři neznají ani dvojí *b* ani *l* ani *f*! Na první pohled se zdá zvláštní, že by Pól zachoval starý úzus lépe než Tomsa a Thám³². Asi se to dá vysvětlit tím, že je to úplně konvenční pravidlo (ani v jednom z případů se výslovnost obou členů dvojice už nelišila), kromě toho jenom jedno rozlišování (totiž dvojího *l*) je historicky odůvodněno. Vidíme tu zase Pólovu oblibu pro racionální pravidla (piš “otevřené” *b* před *i* a *j*, jinak piš “zamknuté”), která neodrážejí žádnou reální opozici.

Ohledně předložek *s* a *z* se Tomsa drží staršího úzu, navrhuje však psaní předpon *s-* a *z-* podle novodobých pravidel (1782, 26): “Das *f* bedeutet in der Zusammensetzung gemeiniglich so viel als *zusammen*, *ab*, *herab*; das *z* aber so viel als *ver*, *aus*, *auf*, *be*, z.B. *fgjiti fe*, zusammenkommen (...), *spuřtiti*, *hinablassen*, *zpuřtiti*, *verwüsten* (...)” Ve čtvrté části knihy o syntaxi (tamtéž, 403n.) se zmiňuje o možnosti kombinovat předložku *s* s druhým pádem, sám však takové užívání nedoporučuje (má se psát *z nebe*, a ne *f nebe*). Thám (1785, 69n.) užívá předložky *s* a *z* podle starého úzu (sr. *z hůry*, *z důly*, *z kostela*, *z pole*, *z koně* aj.), o předponách se nezmiňuje.

Když srovnáváme Tomsu a Tháma s Pólem, vidíme, že také tito autoři modernizují pravopis, a to v tom směru, že upouštějí od rozlišení systémů *pro usu interno* a *pro usu externo* a od rozlišení dvojího *b*, *f* a *l*. Nechtějí však přiblížit pravopis výslovnosti v případě *au*, zachovávají historicky zavedený grafém *ů* a Tomsa v případě předložek dokonce mírně archaizuje pravopis. Snad to souvisí s tím, že psaní přípony *z-*, jak to navrhl Rosa a po něm Jandyt a Pól, bylo prostě příliš vzdálené od reálního úzu starších (a možná i novějších) textů.

Přejdu nyní k dvěma pravopisným traktátům, ale omezím se na krátký rozbor polemických úvah (i když by si zvlášť český text zasloužil podrobnější analýzu svébytné – a často téměř nerozumitelné – terminologie). O poměru obou textů řeknu jenom to, že český text je mnohem bohatší narážek a útoků než německý³³. V německém textu jsou to spíše všeobecné úvahy toho typu, že už každý píše, jak chce³⁴, nebo že lidé nechtějí poslouchat zkušeným učitelům³⁵, v českém textu se nacházejí dvě delší pasáže, které se většinou chápou jako útoky na Dobrovského (sr. Lisický 1917, 125n.; Kudělka, Šimeček, Večerka 1995, 247)

³² Totéž platí pro Dobrovského, viz mluvnice let 1809 a 1819!

³³ Jedinou výjimkou je to, že se v německé předmluvě mluví o tom, že Čechům předběhli přespolní Berliňané (“so daß in diesem Fach auch schon die auswärtigen Berliner ihnen vorgekommen sind”). Snad tu myslí na české tisky, vytištěné v Berlíně, ale konkrétní podklad narážky zatím není jasný.

³⁴ “Nachdem die böhmische Schreib- und Druckart in den k. k. Landen bey dermahligter Zeit durch muthwillige Widersätzlichkeit denen Regeln in solche Unordnung geraten ist, daß jeder nach Gefallen schreibt oder drucket, wie es ihm in die Feder fließt, oder was er in falschen Druck nachgesetzt, und also fehlbar erlernt hat...” (Pohl 1786, 1).

³⁵ “... was ein in der Sprachlehre Erfahrer sagt, nehmen sie für Beleidigung an, und bleibt demnach nebst Verhöhnung des Lehrers allzeit in seiner Weßenheit der Psalm; lobet ihr Buben den Herrn.” (Pohl 1786, 42n.)

První z nich se týká předložek *s* a *z* a musí být citována trochu déle (Pól 1786, 32):

“Ztécho tedy pritomně strany Předstávek *z*, *z*, *s* doložených patrných, w Základu všech Řeci Vpewňených důvodu patrně widěti gest, gak bludně a nešťatně pje onen Pražský Vměňi Známěného Spisowatel, když prostředkem djlu třetimu Knjhy swé wplichťené, Střepáním a Vštípkami gak něhdegřiho našeho hlawniho a kmenniho Řeci Vcitele Rozy, tak taky giných Vcitelu plňené, tak nazwané hvězdičky, Předstawky tyto gednu mjfto druhé mate, a šemně Vdává že snebe spitle s Stromu padnouti, Střewic s Nohy strhnouti je pjáti má; takyli by pak znamenitý Rozdjl nebyl, kdyby on z nebe nebo oblohy jám k Zemi naši zjpadl, aneb kdyby y s oblohou na nás padl, a tudy dle Prjflowj Mnohstwi Skriwánku lapil? kdyby on z Pitte wypadl, anebo y s Pittem padl? kdyby gen ljt ze Stromu jpadl, aneb y s Stromem gemu na hlauwu padl? kdyby gemu Střewjc z nohy, a nebo y s nohou zstrhli?”

Lisický (1916, 125) je tak přesvědčený, že muselo jít o Dobrovského, že komentuje toto místo poznámkou, která odkazuje k Dobrovského článku z roku 1781, ale tam se přece nemluví o předložkách a ani není jasné, proč by to měla být třetí část nějaké knihy! Dlouho jsem si myslel, že nemůže jít o Dobrovského, protože jeho mluvnice vyšly dlouho po Pólův smrti.³⁶ Ale ani Thám ani Tomsa připadají v úvahu, protože Thám o předložkách *s* a *z* nemluví a Tomsa zastává spíše podobný názor jako Pól. Nakonec pomohla náhoda: Můj spolupracovník Michael Betsch mě krátce před zakončením tohoto článku upozornil na nepříliš kladnou recenzi, kterou Dobrovský v roce 1786 napsal o knize J. Rosenthalera “Hvězdička k dobrému psaní českému wedaucy atd.” (Rosenthaler 1781). Tím by vysvětlovalo nejasné místo o “tak nazwané” hvězdičce, ale na začátku jsem toto místo – asi pod vlivem Lisického – rozuměl tak, jakoby Pól nazval dílo jeho kritika “hvězdičkou”. Tato teorie padla, když Václav Petrbok laskavě zahlédl do Rosenthalerovy knihy a zjistil, že je tam jenom málo poznámek o předložkách *s* a *z*, které jsou dost nejasné a blízké starému úzu. Řešení přišlo zase v poslední okamžik: Michael Betsch totiž zjistil, že po recenzi o Rosenthalerovi je v tomtéž sešitu “Litterarisches Magazin für Böhmen und Mähren” v třetím (!) oddělení, kde se jedná o knihách českých (první je věnováno knihám latinským, druhý německým), následuje velmi kladná recenze, kterou Dobrovský napsal o vydání Šteyerova “Žáčka” v roce 1781 (“oficiálně” se kniha jmenuje “Wýborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknauti atd.”). A tam je všechno, na co naráží Pól: Dobrovský vysloveně chválí starý úzus, kde se rozlišovaly předložky *s* a *z* také v kombinaci s druhým pádem, a píše (Dobrovský 1781b, 107):

“S. 811-84 zeigt er den Unterschied der Präposition *s* und *z*, welchen, so fest gegründet er ist, und so sehr ihn das Ansehen aller guten Schriftsteller bestätigt, Rosa in seiner Grammatik verkennt, und eine ganz neue Präposition, ich meine sein *z*, erdichtet hat.”

Dvě stránky dále následují všechny ty příklady, kterým se tak vysmíval Pól, např. propaguje Dobrovský tam rozdíl mezi větami “wytáhli mu kost z nohy” a “strhli m střewjc s nohy” atd. – Tak se po dlouhém hledání nakonec ukázalo, že Lisický byl práv, ale asi se opřel o nějakou ústní tradici a nevěděl, na které článek Dobrovského Pól narážel. Zřejmě ani on ani badatelé po něm nepočítali s možností, že jde o text, v němž se o samotném Pólůvi nemluví a je kritizován jenom Rosa. Tím, že tato recenze následovala přímo po recenzi o Rosenthalerovi, Pól se tam

³⁶ Recenze posledního vydání Pólůvy mluvnice vyšla rok po traktátech (1787), a tam se Dobrovský také nezabývá předložkami.

také zmínil o negativním názoru Dobrovského o “hvězdičce”, ale této narážce už na začátku tohoto století nikdo nerozuměl.

Druhý polemický úryvek se nachází na konci českého traktátu a je spíše ideologicky zaměřený. Tam se mluví konkrétněji o lidech, kteří odmítají pravidla učitelů a místo toho následují starším pravidlům (Pól 1786, 40n.):

“...nibř některj z nich Prawidla od Vcitelu dúwodně Vřtanowene bez dúvodu giných statněgsich zawrhugi; Lecgakými starodáwnnich, k nyňegšimu wzlepřenýmu řeciřtawu nehodliwých običegu dumělou znaloft řwou krměgi; na bezzákladný običege něhdegšich Čěřkomorawřkých bratru, y kragino hubných Žiščanu ře powoláwagi, kterj wřak ne Vcitelowe nibř rowně običegnicy byli, tak gak oni řamy byti na řobě ukazugi. (...) S gakým řměli oni prořřředkem gedne nowé řečni knjřky prařřké udáwati mohou, ře řádné včeni řečni před rukami neni, a pod Fochem tim Wegtah z něhdegřsiho řlowenřkého Vcitele Dolezala řřterý (sic) pro Čechy nepřal, na řtopu nyňegři uwádegi?”

Z Pólových slov zaprvé mluví rozhořčení o tom, že se jeho úsilí ignorovala v Praze (kde se už “rozjela” první fáze obrození!), zadruhé však vidíme zase protiklad pravidel, ustanovených učiteli, a historických úvah. Zde podle mého názoru tkví vzájemné nepochopení, ba i nepřátelství kruhů okolo Dobrovského (na něho se může vztáhnout vzmínka o českomoravských bratřích a zvlášť o Doležalovi, kdežto “nowé řečni knjřky prařřké” budou spíše narážkou na Pelzla nebo Tháma³⁷). Pólovy představy se orientovaly spíše na racionální mluvnici 18. století, kdežto jeho odpůrci už patřili k velkému proudu historicky zaměřené jazykovědy, která se měla prosadit v 19. století. Samozřejmě by bylo trochu přehnané srovnat Póla s autory portroyalské “Grammaire générale et raisonnée”, ale snad je přiměřené srovnat ho aspoň se známým polským kodifikátorem O. Kopczyńskim, který např. prosazoval grafické rozlišování rodů v 7. pádu množného čísla (*samymi – samemi*, sr. Jodłowski 1979, 42).

To, že “od negwegř wzřjzenýho Vcitel” Ján Wáclaw Pól nebyl úspěšný, mělo několik důvodů: Jako jazykový učitel, který pravěpodobně nestudoval (a jestli studoval, to asi ne jazyky), nemohl na osvíceném konci 18. století soutěžit s velkými filology jako Dobrovský, Pelzel nebo i Tomsa. Jeho praxe nebyla přesvědčivá, protože bylo zřejmé, že nebyl schopen držet se svých vlastních pravidel (a nadto stále vymýšlel nová pravidla!). Nakonec se z jeho návrhů prosadily – nezávisle na něm – jen ty, které buď sjednotily pravopisný systém (zrušení spřežek *cž, rž* a konečně také *řř*) anebo přiblížily psaní k výslovnosti (*ou* místo *au*) a současně (!) nebyly v rozporu s historickými úvahami. Naopak všechna hezká pravidla jako rozlišování dvojího *b, f, l*, psaní *v-* na začátku slova a *s* na konci a zvlášť do posledních podrobností promyšlené úvahy o využívání délek k označení významových rozdílů jsou – běda! – navždy ztraceny.

Literatura:

Berger, T.: Užívání češtiny jako úředního jazyka na konci 18. století, na příkladě města Chrudimě, V. Petrbock, A. Stich, R. Lunga (vyd.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18.století*, Rychnov 1999. (v tisku)

Burián, T.: Český jazyk we vojenské akademii w Nowém Měřtě za Wídni, *Časopis českého museum* 18, 1844, 515-536.

³⁷ Thám (1785) mluví v předmluvě své mluvnice o tom, že existuje málo dobrých českých mluvnic a říká tam mimo jiné: “... da die meisten entweder lateinisch oder böhmisch, und viele mit abgeschmackten, trockenem, dunkeln, unnützen, weitläufigen, oft neugeschmiedeten Regeln, und überflüßigen Beyspielen angefüllet sind, so den Lernenden nur ermüden, und einschläfern (...)”. Asi je jasné, že se tato slova nelíbila Pólovi...

- Cejnar, J.: *Nejstarší české veršované legendy. Soubor rukopisných zlomků*. Praha 1964.
- Conrad, H., Kleinheyder, G.: *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias: die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im deutschen Staats- und Lehnrecht*. Köln 1964.
- Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.
- Čejka, M.: Srovnání Devotyho opisu Loutny české Adama Michny z Otradovic s původním tiskem, J. Holý a G. Zand (vyd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, Wien 1999. (v tisku)
- Dobrowsky, J.: Apologie für die alte, einmal angenommene, in ganz Böhmen übliche böhmische Orthographie, *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren*, 1781, 111–128.
- Dobrowsky, J.: Recenze o třetím vydání knihy “Wýborně dobrý spůsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknauti atd.” v Praze 1781, *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Erstes Stück*, Prag 1786, 104–111. (= 1786a)
- Dobrowsky, J.: Recenze o knize “Hvězdička k dobrému psaní českému wedaucý atd.”, *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Erstes Stück*, Prag 1786, 93–104. (= 1786b)
- Dobrowsky, J.: Recenze o “Neuverbesserte Böhmische Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...”, *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Drittes Stück*, Prag 1787, 136–140.
- Dobrowsky, J.: *Geschichte der Böhmischen Sprache und Litteratur*. Prag 1791.
- Dobrowsky, J.: *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*. Prag 1809.
- Dobrowsky, J.: *Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*. Prag 1819.
- Flajšhans, V.: *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha 1924.
- Gebauer, J.: *Příspěvky k historii českého pravopisu*. Praha 1871.
- Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého, sv. I, Hláskosloví*, Praha ¹1894, ²1963.
- Havránek, B.: Vývoj spisovného jazyka českého, *Československá vlastivěda, Řada II*, 1936, 1–144.
- Jandyt, V.: *Grammatica linguae bohemicae, Methodo facili...* Praga ¹1705, ²1715, ³1732, ⁴1739, ⁵1753.
- Jelínek, J.: *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774–1918*. Praha 1972.
- Jodłowski, S.: *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979.
- Komárek, M.: *Historická mluvnice česká, sv. I, Hláskosloví*, Praha ¹1958, ²1962.
- Kopczyński, O.: *Gramatyka dla szkół narodowych*, Warszawa 1780n.
- Kopečný, F.: Zu Dobrowský's Reform der tschechischen Orthographie, *Wiener slawistischer Almanach* 4, 1977, 407–412.
- Křístek, V.: Etapy vývoje českého jazyka v starším období a poznámky o staročeských pravopisných systémech, *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století)* (vyd. J. Porák), Praha 1979, 9–17.
- Křístek, V.: Staročeské pravopisné systémy, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, 693–704.
- Kučera, K.: Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století, *Slovo a slovesnost* 59, 1998, 178–199.
- Kudělka, M., Šimeček, Z., Večerka, R.: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*. Praha 1995.
- Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J.: *Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba*. Praha 1977.
- Lisický, A.: Zřestěná češina (sic) Jána Václava Póla a Josef Dobrowský, *Osvěta* 46, 1916, 57–67; 121–129.
- Lisický, A.: Z dějin zápasu o české slovo, *Osvěta* 49, 1919, 473–483; 537–548; 613–619.
- Lisický, A.: Jan Václav Pól v zápase o české slovo, *Osvěta* 50, 1920, 39–46; 160–169; 214–222; 285–293; 345–352; 415–423; 459–467.

- Menčík, F.: Český jazyk v D. Rakousích, *Památník vydaný roku 1888 o jubilejní slavnosti ochotnického spolku "Pokroku" ve Vídni*, 1888, 14–18.
- Newerkla, S. M.: *Tschechischlehrbücher auf dem Gebiet des heutigen Österreich seit der Thronbesteigung Maria Theresias (1740) bis zum Ende der Vormärzzeit (1848)*. Diplomní práce, Vídeň 1996.
- Newerkla, S. M.: Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung, J. Holý a G. Zand (vyd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, Wien 1999. (v tisku) (= Newerkla 1999a)
- Newerkla, S. M.: Počátky institucionalizované výuky češtiny v rakouské monarchii v druhé polovině 18. století, V. Petrbock, A. Stich, R. Lunga (vyd.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Rychnov 1999. (v tisku) (= Newerkla 1999b)
- Ottův slovník naučný*, sv. XIX. Praha 1902.
- Patera, A.: *Korespondence Josefa Dobrovského. Díl III. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Josefa Valentina Zlobického z let 1781–1807*. Praha 1908.
- Pelzel, F.M.: *Handbuch zum Gebrauche der Jugend bey Erlernung der deutsch-französisch- und böhmischen Sprachen*. Prag 1775.
- Pelzel, F.M.: *Grundsätze der böhmischen Grammatik*. Prag 1795.
- Pohl, J.W.: *Grammatica linguae bohemicae oder Die Böhmische Sprach-Kunst...* Wien – Prag – Triest 1756, ²1764, ³1776.
- Pohl, J.W.: *Neuverbesserte Böhmische Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...* Wien 1773, ²1783.
- Pohl, J.W.: *Wahre gegründete böhmische Rechtschreibart mit im Grunde der Sprache bewährten Beweistume zu erforderlichen Gebrauch der K. K. adelichen Akademien, und sämtlicher Liebhabern dieser Sprache*. Wien 1786.
- Pól, J. W.: *Pravopisnost Řeči Cechské. Ředlně založená, tež y důkazmi obraňená k Vzitečné Potřebě cis. král. Vrzenjnské Wěstny Wjdenské, a weskerého obecli wydaná*. Wjdeň 1786.
- Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha 1983.
- Rosa, V.: *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*. Praga 1672. (vyd. J. Marvan, München 1983)
- Rosenthaler, J.: *Hvězdička písaře k dobrému psaní českému wedaucý, ku prospěchu škol českých wydaná atd.* Praha 1781.
- Schamschula, W.: *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740–1800)*. München 1973.
- Schimek, M.: *Kurzer Auszug aus einer allgemeinen Geschichte... Krátký wejtah všeobecné hystorie...* Wien 1778.
- Schröpfer, J.: *Hussens Traktat 'Orthographia Bohemica': die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Wiesbaden 1968.
- Sedláček, M.: K vyvoji českého pravopisu, *Naše řeč* 76, 1993, 57–71, 126–138.
- Sgall, P.: Charakteristika českého pravopisu, *Questions of Orthography and Transliteration*, Praha 1986, 47–100.
- Sgall, P.: Lingvistický pohled na český pravopis, *Slovo a slovesnost* 55, 1994, 168–177 a 270–286.
- Sgall, P., Novák, P.: Ke způsobu uvažování (o pravopisu a jiných "historických danostech"), *Český jazyk a literatura* 15, 1965, 315–320.
- Slovník naučný*, sv. VI. Praha 1887.
- Starý, Z.: *Psací soustava a český pravopis*. Praha 1992.

- Stich, A.: Všechno je jinak a většinou složité: Jak to skutečně bylo s českým jazykem a literaturou v pobělohorském období, *Britské listy* 1997/9. (viz také <http://blisty.internet.cz/iso-8859-2/9709/19970912e.html>)
- Tham, K.I.: *Kurzgefaßte böhmische Sprachlehre nebst böhmisch, deutsch, französischen Gesprächen und Auszügen aus den besten böhmischen Schriften*. Prag/Wien 1785.
- Tomsa, F.J.: *Böhmische Sprachlehre*. Prag 1782.
- Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*. Praha 1935.
- Uličný, O.: O spisovné češtině kdysi a nyní, František Martin Pelcl, *Sborník příspěvků z odborného semináře II*, Rychnov nad Kněžnou 1995, 10–13.
- Vachek, J.: Český pravopis a struktura češtiny, *Listy filologické* 60, 1933, 287–319.
- Vachek, J.: Zum Problem der geschriebenen Sprache, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 8, 1939, 94–104. (přetištěno v: *Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege*, Teil 1, Berlin 1976, 229–239).
- Vachek, J.: Psaný jazyk a pravopis, *Čtení o jazyce a poesii* (vydali B. Havránek a J. Mukařovský), Praha 1942, 229–306.
- Vachek, J.: K obecným otázkám pravopisu a psané normy jazyka, *Slovo a slovesnost* 25, 1964, 117–126.
- Valášek, M.: *Tři kapitoly z dějin recepce české barokní slovesnosti*. Diplomní práce, UK 1997.